

QARAQALPAQ AYTÍSLARÍNDÁ KIYIM-KENSHEK ATAMALARÍNA BAYLANÍSLÍ TARIYXÍY SÓZLER

Kadirniyazova Biybijamal

Berdaq atındağı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13336608>

Annotaciya. Maqalada qaraqalpaq xalıq aytısları tilindegi kiyim-kenshek atamaları úyrenilgen.

Tayanış sózler: kórkem ádebiyat stili, leksika, leksika-semantikalıq topar, tariyxıy sózler, arxaizmler, kiyim-kenshek atamaları.

HISTORICAL WORDS RELATED TO THE NAMES OF CLOTHES IN KARAKALPAK AYTÍS

Abstract. The article examines the names of clothes in the language of Karakalpak folk Aytıs.

Key words: Literary style, vocabulary, lexical-semantic group, historical words, archaism, clothing names.

ИСТОРИЧЕСКИЕ СЛОВА, СВЯЗАННЫЕ С НАЗВАНИЯМИ ОДЕЖДЫ В КАРАКАЛПАКСКОМ АЙТЫСЕ.

Аннотация. В статье рассматриваются название одежды в языке каракалпакского народного айтыса.

Ключевые слова: литературный стиль, лексика, лексико-семантическая группа, исторические слова, архаизмы, название одежды.

Gónergen sózler kórkem ádebiyat stili tarawında jıyı qollanılatuğın leksika-semantikalıq toparlardan ibarat. Sóz sheberleri menen sóz ustaları tariyxıy sózler menen arxaizmlerdi poetikalıq jobada paydalanıwda tiykarınan alganda súwretlenetuğın waqıyağa sáykes dáwir koloritin beriwdi, shıǵarmanıń anaw yaki mınaw qaharmanınıń jeke ózgesheligin durıs kórsetiwdi, sonday-aq gónergen sózlerdin` ekinshi mánilerine tán obrazlı ekspressiyanı kórkemlik mápine jumsawdı kózde tutadı.

Qaraqalpaq aytısları awızyeke dóretpelerdiń ishinde óziniń kórkemliliği, tillik ózgeshelikleri menen ajralıp turadı. Onıń leksikasına itibar bersek, onda xalqımızdıń ótmish dáwirine tiyisli derekler, kún-kóris jaǵdayı, úrp-ádet hám dástúrleri, basqa xalıqlar menen mádeniy hám ádebiy baylanısları óz sáwlesin tapqan til birlikleri bar ekenligin ańlaymız. Solardıń qatarında gónergen sózler dáwir koloritin, kartinasın ashıp beriwshi til birlikleri esaplanadı. Olardı aytıs tilinde kóplep ushıratıwǵa boladı.

Hár bir xalıqtıń milliy kiyimi – sol xalıqtıń qaysı milletten ekenin, onıń milliy mádeniyatın kórsetetuğın tiykarǵı belgi. Xalıqtıń milliy kiyimlerinde onıń mádeniyatı, talantı, sheberligi kórinedi hám ol milliy kiyimler menen basqa xalıqlardan ayrılıp turadı.

Sonıń menen birge kiyim-kenshekler arqalı adamlardıń kún-kóris jaǵdayı da málim dárejede belgili boladı. Máselen jarlı, kún-kórisi tómén adamlar ayaq qiyimlerden tıstaban, sharıq kiyse, bay hám hámeldarlardıń balaları aq pushta etik, zer gewish kiygen.

Bunday buyımlardıń barlıǵı ótmish dáwir kartinasın ashıp beriwshi dereklerden sanaladı.

Kiyim-kenshekler hár bir dáwirde óz zamanına say ózgeriske ushırap, ayırımları qollanıwdan shıǵıp qalıp otırǵan. Mine, usınday qollanıwdan shıǵıp qalǵan buyımlardıń atamaları tilimiz leksikasında gónergen sózler qatarınan orın iyeledi. Xalıq awızyeki dóretpeleri kóp ásirlik tariyxqa iye bolǵanlıqtan onda gónergen sózler dáwir koloritin beriw ushın jumsaladı. Usınday xalıqtıń bir neshe dáwirden beri saqlanıp kiyatırǵan kórkem awızyeki dóretpeleriniń biri aytıslar bolıp, onıń tilinde kiyim-kenshek atamalarınń tómendegi túrleri jumsalǵanlıǵın kóriwimizge boladı:

Bas kiyim atamaları: bórik, sáwkele, shaqmaqı qurash, hám t.b.

Bórik sózi DLT miynetinde de bas kiyim maǵanasın bildirgen: Boshıs bork bólmás [1.326].

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde bul sózge tómendegishe túsiniq beriledi:

«Hár túrli teriden tigilgen bas kiyim, malaqay, tumaq, qurash, telpek, degeley» [2.350].

Malaqay, tumaq, qurash, telpek, degeley – bulardıń hámmesi ulıwmalastırıp aytqanda er adamlardıń bas kiyimleri.

Aytıslar tilinde bul bas kiyimler atamalarınń tómendegi mısalda jumsalǵanlıǵın kórksek boladı:

Awdarısapaq oynasań,

Azdıń janı qalmaydı.

Bórik alısapaq oynasań,

Tazdıń janı qalmaydı (146-b.)

Esiktegi «e» deyseń,

Esitpeymen ne deyseń,

Shaqmaqı qurash kiyeń de,

Keshegi jırgen gedeyseń (177-b.)

Mısallardı tallap qaraǵanıımızda «bórik» hám «shaqmaqı qurash» er adamlardıń bas kiyimi bolıp, olar ózleriniń tuwra mánisinde jumsalǵan. Ertede qurashtıń «shaqmaqı» túrin bardamlı adamlar kiygen. Mısalda bul sóz arqalı sol waqıttaǵı adamlar arasındaqı klassıq jikleniwshilik jaǵdayları sóz etiledi. Al, tómendegi mısalda bolsa hayal-qızlardıń bas kiyimi bolǵan «sáwkele» sózi beriledi:

Góne bolsa da, **sáwkelemizdi** kiyeyik,

Garı da bolsa sháwjeylige tiyeyik (221-b.)

Sáwkele – kelinshektiń uzatılǵanda kiyetuǵın bas kiyimi. Halaqası kestelengen, shekeligi, mańlayı, boydası gúmis hám marjanlar menen áshókóylengen. Júdá siyrek saqlanǵan óner úlgi[3.50]. Bul bas kiyim shlem úlgisindegi eń áyyemgi bas kiyimlerdeń biri bolıp, ayırım maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda biziń eramızǵa shekemgi I ásirlerde ásker basılardıń basına kiyetuǵın kiyimi bolǵan. Bizge belgili qaraqalpaqlardaǵı sáwkele hayal-qızlardıń toyda kiyetuǵın qımbat bahalı metallardan islengen bas kiyimi. Kóbinese qızlar uzatılǵanda basına sáwkele kiygizgen.

Aytıstaǵı «sáwkele» sózi keltirilgen mısıl da uzatılatuǵın qız tilinen bayanlanǵan.

Ústki kiyim atamaları: shekpen, parsha ton, zer jaǵalı ishik, mawıtı, boyama kóylek, shatırash kóylek, túrme, hám t.b.

Bul atamalar ishinde *ishik* sózi DLT de ichuk – haywanlardıń terisinen tigilgen postın delinse [4.259], ton – sırttan kiyetuǵın kiyim mánisin beredi[5.166].

Aytislar tilinde «parsha ton», «zer jağalı ishik», «mawıtı ton» dı xannıń, patshanıń perzentleri kiygenligi ayıladı. Mısalı:

Kósh bádik, kósher bolsań saylarğa kósh,
Saylardağı malı kóp baylarğa kósh,
Parsha ton, zer jağalı ishik kiyip,
Xannıń qızı otırğan jaylarğa kósh (28-b.)

At jaqsısı yawmıtı,
Ton jaqsısı **mawıtı**, (28-b.)

Al «túrme» – qız-kelinshekler basına oraytuğın yamasa jigitter beline buwatuğın jipekten islengen gezleme [6.367]. Bul sóz mısalda jigittiń beline buwatuğın belbewi mánisinde jumsaladı:

...**Túrme** buwğan jigittiń,
Maqpaldan bılğawı bar (104-b.)

«Shatırash kóylek» kerege kózli gezlemeden tigilgen kóylek bolsa[7.514], «boyama kóylek» hár qıylı reń berip boyalğan gezlemeden tigilgen kóylekti bildiredi[8.340]. Olar tómendegi mısallarda beriledi:

Shatırash kóylek kiyipsiz ústińizge,
Aq oramal jarasqan betińizge...(164-b.)

Hawadan ushqan láple qar,
Boyama kóylek jeńi tar...(166-b.)

«Shekpen»- jún jibinen, hár qıylı materiallardan ishine jún, paxta salıp yamasa paxta, jún salmay astarlı etip, sırıp toqılğan sırttan kiyetuğın uzun kiyim[9.524]. Aytısta bul sóz tómendegishe beriledi:

Jaz kiyiwge **shekpen** kerek,
Kerilip urıwğa ketpen kerek...(162-b.)

Ayaq kiyim atamaları: sharıq, tıstaban, sawırı etik, hám t.b.

Aytislar tilinde jumsalğan ayaq kiyim ataması bolğan «sharıq» Sh.Allaniyazovanıń miynetinde úsh túrli máni bildiretuğınligı ayıladı hám ayaq kiyim mánisindegi sharıqtı teriden islengen dep kórsetedi[10.27].

Aytısta ayaq kiyim sıpatında sharıqtı kún-kórisi tómén, jarlı, diyqan, kúnlikshi, shopanlar kiygenligi ayıladı:

Bir waqıtta shańnıń sońında ayağında jaman **sharıq**, betleri bıdım-bıdım bir jigitti kóredi...(111-b.)

Ayağında jaman **sharıq**,
Bağqa seyil etipseń...(229-b.)

«Sharıq»qa usağan ayaq kiyimniń jáne biri «tıstaban» bolıp, ol ayaq kiyimniń eń ápiwayı túri sanaladı. Mısaldağı bul sózdiń mánisi de joqarıdağı «sharıq» sóziniń mánisi menen únles:

Ayağında **tıstaban**,

Negip júrgen gedeyseñ?! (177-b.)

Solay etip, aytis tilindegi bul toparğa kiriwshi sózler ózleriniń qollanıw ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı.

REFERENCES

1. Maxmud Qashqariy. Devonu luğat it turk. T. I. – B. 326.
2. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. - Nókis, T. I. – B. 350.
3. Allamuratov A., Dospanov O., Tilewmuratov G. Qaraqalpaqsha kórkem óner atamalarınıń sózligi. - Nókis, 1991. – B. 50.
4. Maxmud Qashqariy. Devonu luğat it turk. T. III. – B. 259.
5. Maxmud Qashqariy. Devonu luğat it turk. T. III - B. 166.
6. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. - Nókis, T. IV. – B. 367.
7. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. - Nókis, T. IV. -B. 514.
8. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. - Nókis, T. IV. – B. 340.
9. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. - Nókis, T. IV. – B. 524
10. Allaniyazova Sh. Qaraqalpaq tiliniń qol óner leksikası. - Nókis, 1997. – B. 27.